

TURLI TIZIMLI TILLAR PAREMIOLOGIYASIDA “YAXSHILIK” VA “YOMONLIK” KONSEPTLARINING SEMANTIK O’ZGARISHI

Trapova Gulira’no Nabijon qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti 3-kurs tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21029319>

Annotatsiya

Mazkur tezisda turli tizimli tillarda “yaxshilik” va “yomonlik” konseptlarining semantik o’zgarishi lingvokognitiv hamda lingvomadaniy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida o’zbek, qoraqalpoq va ingliz tillaridagi paremiologik birliklar asosida ushbu konseptlarning tarixiy-madaniy taraqqiyot jarayonida qanday semantik kengayish, torayish va metaforik transformatsiyaga uchragani o’rganildi. Natijada yaxshilik va yomonlik konseptlari barcha xalqlarda universal axloqiy kategoriya sifatida mavjud bo’lsa-da, ularning semantik ifodalanishi milliy tafakkur, diniy qarashlar, ijtimoiy muhit va madaniy qadriyatlar ta’sirida turlicha shakllanishi aniqlandi.

Kalit so’zlar

Konsept, semantik o’zgarish, paremiologiya, lingvomadaniyat, yaxshilik, yomonlik, metafora, semantik maydon, qiyosiy tilshunoslik, turli tizimli tillar.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda konsept tushunchasi inson tafakkuri va til o’rtasidagi munosabatni o’rganishda muhim o’rin egallaydi. Har bir konsept ma’lum xalqning dunyoqarashi, tarixiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Ayniqsa, “yaxshilik” va “yomonlik” konseptlari insoniyat tafakkurining eng qadimiy va universal kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Ushbu konseptlar barcha tillarda mavjud bo’lsa-da, ularning semantik ifodalanishi va mazmuniy chegaralari turli tizimli tillarda bir-biridan farqlanadi. Semantik o’zgarish til taraqqiyotining muhim hodisasi bo’lib, unda so’z va tushunchalarning ma’nosi tarixiy taraqqiyot jarayonida kengayadi, torayadi yoki yangi mazmun kasb etadi. “Yaxshilik” va “yomonlik” konseptlari ham turli madaniy va ijtimoiy omillar ta’sirida semantik transformatsiyaga uchraydi.

Asosiy qism

Turkiy tillarda “yaxshilik” konsepti asosan jamoaviylik, mehr-oqibat, kattaga hurmat va jamiyat manfaatiga xizmat qilish bilan bog’liq holda shakllangan. O’zbek va qoraqalpoq maqollarida yaxshilik ko’proq insonning boshqalarga foyda keltirishi orqali baholanadi. Masalan, “Yaxshilik qil — dengizga ot”, “Jaqsılıq jerde qalmas” kabi maqollarda yaxshilikning qaytuvchanligi va abadiyligi ifodalanadi. Bu yerda yaxshilik diniy-axloqiy qadriyat sifatida talqin qilinadi.

Semantik jihatdan qaralganda, qadimiy turkiy tafakkurda “yaxshilik” tushunchasi dastlab foyda va ezgulik ma’nolarini bildirgan bo’lsa, keyinchalik insonparvarlik, saxovat va ma’naviy poklik semalarini ham o’z ichiga olgan. Natijada konseptning semantik maydoni kengaygan. “Yomonlik” konsepti esa turkiy tillarda nafaqat axloqiy nuqson, balki jamiyatga zarar yetkazuvchi ijtimoiy hodisa sifatida shakllangan. Masalan, “Yomon bilan yursang, baloga qolarsan”, “Jaman adam qayır bermes” maqollarida yomonlik xavf, zarar va ijtimoiy buzilish bilan bog’lanadi. Ushbu konsept semantik jihatdan nafrat, hasad, yolg’on, dangasalik kabi salbiy semalarni o’z ichiga oladi.

Ingliz tilida esa “good” va “evil” konseptlari individual axloqiy tanlov asosida rivojlangan. Ingliz paremiologiyasida yaxshilik ko‘proq shaxsning ichki fazilati sifatida talqin qilinadi. Masalan, “Virtue is its own reward” maqolida yaxshilik tashqi mukofot emas, balki insonning ichki qadriyati ekanligi ta’kidlanadi. Bu esa G‘arb madaniyatidagi individualistik dunyoqarashning tilga ta’sirini ko‘rsatadi.

Semantik o‘zgarish ingliz tilida metaforik ko‘chishlar orqali ham kuzatiladi. Masalan, “light” va “darkness” oppozitsiyasi yaxshilik va yomonlikning ramziy ifodasiga aylangan. “Light” ezgulik, poklik va haqiqatni bildirsa, “darkness” yovuzlik va johillik semalarini anglatadi. Turkiy tillarda esa oq va qora ranglar orqali axloqiy baholash kuchliroq ifodalanadi. Turli tizimli tillarda yaxshilik va yomonlik konseptlarining semantik o‘zgarishiga diniy qarashlar ham katta ta’sir ko‘rsatadi. Sharq xalqlari tafakkurida yaxshilik ko‘proq savob, sabr va muruvvat bilan bog‘liq bo‘lsa, G‘arb tafakkurida adolat, erkinlik va individual tanlov bilan chambarchas aloqador hisoblanadi.

Paremiologik birliklar ushbu semantik transformatsiyani eng yorqin aks ettiruvchi vositalardan biridir. Chunki maqollar xalqning tarixiy xotirasi va madaniy tajribasini saqlab qoladi. Shu sababli turli tillardagi maqollarni qiyosiy tahlil qilish konseptlarning milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, “yaxshilik” va “yomonlik” konseptlari turli tizimli tillarda universal axloqiy kategoriyalar sifatida mavjud bo‘lsa-da, ularning semantik rivojlanishi har bir xalqning madaniyati, dini, tarixiy tajribasi va ijtimoiy tafakkuri bilan chambarchas bog‘liqdir. Turkiy tillarda jamoaviylik va ijtimoiy manfaat ustun bo‘lsa, ingliz tilida individual axloqiy tanlov va pragmatik yondashuv kuchliroq namoyon bo‘ladi. Ushbu konseptlarning semantik o‘zgarishini o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki lingvomadaniyat, kognitiv tilshunoslik va qiyosiy tadqiqotlar uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Semantik o‘zgarishlar nafaqat tilning yangilanishini, balki ijtimoiy tushunchalarning qayta ko‘rib chiqilayotganini ham ko‘rsatadi. V.V.Karasik bunday transformatsiyalarni jamiyatning qadriyat dominantlarining o‘zgarishi orqali tushuntiradi. Paremiyalar aksiologik ko‘rsatmalarining tashuvchisi sifatida xizmat qilishi sababli, ijtimoiy ahamiyatli oppozitsiyalardagi o‘zgarishlar ularning mazmunining qayta talqin qilinishiga olib keladi. Ayrim maqol-matallar o‘zining me’yoriylik sifatini yo‘qota boshlab, kinoyaviy yoki tanqidiy talqinga ega bo‘ladi, bu aksiologik doiraning siljiganini ko‘rsatadi. Shunday qilib, semantic o‘zgarishlar ijtimoiy-madaniy dinamikaning indikatori bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Askoldov, S. A. Концепт и слово // Русская словесность: Антология. – Москва: Academia, 1997. – 267–279-bet.
2. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 б.
3. Маслова, В. А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – 208 б.
4. Степанов, Yu. S. Константы: Словарь русской культуры. – Москва: Академический проект, 2004. – 992 б.
5. Obelkevich, J. Proverbs and Social History // Wise Words (RLE Folklore). – London: Routledge, 2015. – 211–252-bet.

6. White, G. M. Proverbs and Cultural Models // Cultural Models in Language and Thought. – Cambridge University Press, 1987. – 151–172-bet.
7. Thornton, F. J. A Classification of the Semantic Field “Good and Evil” in the Vocabulary of English. – Glasgow: University of Glasgow, 1988.
8. Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 384 b.
9. Safarov, Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Sangzor, 2006. – 220 b.
10. Mahmudov, N. Til va madaniyat. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2013. – 240 b.
11. Qaraqalpaq folklori. Xalq naql-maqallari. – Nókis: Qaraqalpaqstan baspası, 1978. – 4-tom.
12. Bazarbaevna, B. S. Comparative Analysis of Uzbek and Karakalpak Proverbs // ANGLISTICUM Journal. – 2019. – Vol. 8(5). – 23–27-bet.